

Maria Oliveira-Roca

Institut za društvena istraživanja
sveučilišta, Zagreb

Primljeno: 10. 03. 1987.

TIPOVI CIRKULACIJE STANOVNIŠTVA I RADNE SNAGE Neka teorijska razmatranja i empirijske činjenice

SAŽETAK

Cilj je ovog rada predložiti definiciju i tipizaciju cirkulacije stanovništva primjerenu jugoslavenskim prilikama. Cirkulacijom se smatra svaki odlazak stanovnika iz mjesta stalnog stanovanja u drugo mjesto, te njegov povratak. Može se dijeliti na tri glavne potkategorije: redovitu, slučajnu i sezonsku. Redovita cirkulacija ovdje se naziva komutiranje, a sudionici u tom procesu komutanti. Komutiranje može biti dnevno, tjedno ili povremeno. U razlikovanju svakog od ovih tipova komutiranja najvažniji su kriteriji: geografski položaj mjesta stalnog stanovanja u odnosu na mjesto rada (gradski, prigradski ili izvangradski komutanti) porijeklo komutanta prema mjestu stalnog stanovanja (autohtoni ili alohtoni komutanti) te (ne)bavljenje dvojnomo aktivnošću (komutanti — »čisti« radnici ili seljaci-radnici).

Pregled literature o komutiranju radne snage pokazuje da je gotovo nemoguće doći do nekih općih crta o komutiranju jer je ovaj tip prostorne pokretljivosti česta, složena i raznovrsna pojava. U mnogim zemljama u razvijenom svijetu i svijetu u razvoju, uključujući i Jugoslaviju, komutiranje je postalo zamjena i/ili dopuna za definitivnu migraciju.

Učestalost i razni oblici prostorne cirkulacije u uskoj su korelaciji sa stupnjem socioekonomskog i kulturnog razvoja neke regije ili zemlje. Zbog toga definicije i tipizacije ove pojave ponekad ne odgovaraju potpuno u raznim kontekstima.

Cilj je ovog rada predložiti definiciju i tipizaciju cirkulacije stanovništva primjerenu Jugoslaviji, zasnovanu na postojećoj teoriji i na empirijskim istraživanjima. Također ćemo ukazati, nakon pregleda jugoslavenskih i stranih radova o cirkulaciji radne snage, na neke glavne crte ovog procesa i njegovih sudionika, koje su po mnogočemu specifične za neke regije, zemlje ili dijelove svijeta.

Tipologija cirkulacije stanovništva u literaturi — kratak pregled

Ne postoji jedna univerzalna definicija i tipizacija ovog procesa. Štoviše, cirkulacija se na raznim jezicima drukčije naziva. Pierre George (16 : 196) definira je »turbulencijom na mjestu« (fran. *turbulence en place*) a tumači je kao stalno ili periodično premiještanje povezano s određenim načinom privređivanja unutar neke geografske jedinice. Autor ovom definicijom obuhvaća kretanja od nomadizma i semionomadizma u ekonomski nerazvijenim područjima do dnevnih, a ponekad i tjednih kretanja stanovništva između mjesta stanova-

nja i mjesta rada u visokoindustrijaliziranim zemljama. Dickinson (10 : 11) u svojoj knjizi »Geography of Commuting«, u kojoj analizira redovite tokove između mjesta stalnog stanovanja i mjesta u Zapadnoj Njemačkoj, Nizozemskoj i Belgiji, naziva »commuters« ono aktivno stanovništvo koje putuje iz svog mjesta stalnog stanovanja na posao i pri tome prelazi administrativnu granicu najnižeg ranga. Ova definicija obuhvaća aktivno stanovništvo koje stanuje i radi u nekom urbaniziranom području koje ima više administrativnih jedinica. To su »pseudocommuters«. Međutim, ako se granica centralnog naselja u konurbaciji širi, obuhvaćajući sve susjedne jedinice (naselja), tada se kretanja unutar tog urbanog područja više ne smatra *commuting*. Dickinson navodi da se *commuter* u Nizozemskoj naziva *forensen*, u Belgiji *migrant alternant de residence et travail*, a u Njemačkoj *pendler*.

Autor dodaje da se u nizozemskom popisu stanovništva *forensen* dijeli na *autohtone*, tj. one koji su rođeni i odrasli u selu i odlučili su zadržati svoj poljoprivredni posjed i dnevno putovati na posao u grad, te na *alohtone* koji su se preselili iz grada i stanuju u njegovoj okolini, a dnevno putuju u grad na posao.

Njemački geograf Kant (27) smatra da se dnevno odlaženje na posao i natrag može proučavati u okviru koncepcije »prometa« (eng. *traffic*). Takvo se kretanje može zbivati unutar nekoga urbanog područja (on to također naziva »pseudocommuting«), između dva centralna naselja i između grada i ruralnog područja. Aktivno stanovništvo koje odlazi na posao u neko drugo mjesto i ne vraća se kući svaki dan svrstano je u kategoriju »periodičnih« (redovitih) migranata. Holmes (21) nudi tipizaciju *commutinga* koja proizlazi iz empirijskih istraživanja u SAD i Australiji i koja u osnovi ima dva kriterija: lokaciju mjesta stalnog stanovanja i socijalnu orijentaciju prema gradu. Tako se mogu dobiti tri tipa *commutera*: prigradski (engl. *urbanite*), izvangradski (eng. *exurbanite*) i vanjski (eng. *external*). Prigradski i izvangradski »commuteri« orijentirani su na grad, imaju uglavnom više društveno-ekonomske aspiracije i veću profesionalnu, socijalnu i prostornu mobilnost. Dnevno putovanje prigradskih, odnosno izvangradskih »commutera« u grad ili centar grada usko je vezano za izbor prostora za stanovanje i javlja se kao prostorno rješenje za probleme koji proizlaze iz prostorne konkurencije i prenapučenosti. Priljev vanjskih »commutera« na urbano područje rješenje je za probleme koji proizlaze iz prostorne neravnoteže na tržištu radne snage koja je odraz neodgovarajućeg razmještaja radne snage u odnosu na mogućnosti zaposlenja. Vanjski »commuter« može stanovati u drugom gradu, ali su najvažniji tokovi iz ruralnih područja i manjih urbanih centara u veći grad (21).

Belgijski geograf M. Termote (45: 16—17) smatra da za definiranje »commutinga« treba prije svega voditi računa o izboru prostorne jedinice, odnosno o vremenskom razmjeru. Kada se »commuting« smatra dimenzijom urbanizacije, tada prostorna jedinica treba da bude mala. Međutim, kada se na »commuting« gleda kao na proces ekonomskog prilagođavanja prostoru, tada prostorna jedinica treba da bude dovoljno velika da se eliminiira dimenzija urbanizacije. Što se tiče vremenskog razmjera, autor smatra da su »commuteri« samo ona radna snaga koja dnevno putuje u redovito mjesto rada. Napominje, međutim, da neki autori i statistički izvori smatraju da je dnevni »commuting« samo ono kretanje koje traje više od određenog vremena (npr. 30 minuta). Termote (45) je, također, predložio tipizaciju »commutinga« koje je osnovni kriterij povezanost tog kretanja s definitivnom migracijom i urbanizacijom: 1. »Commuting« kao zamjena za migraciju, tj. »commuting« iz mjesta B u mjesto A, što smanjuje migraciju iz mjesta B u A; 2. »Commuting« kao do-

puna migraciji; a) prijašnji stanovnici mjesta A koji su sada »commuter« iz mjesta B u mjesto A; b) prijašnji stanovnici mjesta C koji su sada »commuteri« iz mjesta B u mjesto A, a koji bi ostali nemigranti; c) prijašnji stanovnici mjesta C koji su »commuteri« iz mjesta B u A, a koji bi se inače selili u mjesto A; 3. »Commuteri« koji ima neutralni učinak na migraciju: stanovnici mjesta B »commuteri« su iz mjesta B u A, a inače nikada ne bi migrirali.

Sovjetski geograf Pivovarov (39 : 73) definira »commuting« kao »redovita kratka putovanja stanovnika između mjesta stanovanja i mjesta rada locirana u različitim naseljima. Ta putovanja iz mjesta stanovanja na posao i natrag stabilna su kroz vrijeme i prostor...« Autor smatra da je uzrok takvih kretanja u razvoju međusobno povezanih naselja koja karakteriziraju »prostorne praznine« (nerazmjer između broja radnih mjesta i radne snage).

Američki geografi R. Fuchs i G. Demko (15), koji se bave istraživanjem prostora u Istočnoj Evropi, smatraju »commutingom« sva odlaženja iz mjesta stalnog stanovanja u drugo mjesto, a povratak u mjesto stanovanja može biti dnevni, tjedni ili rjeđi (engl. *longer-interval*).

A. Wertheimer-Baletić (49 : 198) u redovita kretanja svrstava »sezonsku« i »dnevnu migraciju« kao kategorije »migracije u širem smislu«, a definira ih kao migracije na određeno vrijeme, sezonske ili dnevne iz mjesta stalnog boravka u mjesto privremenog boravka zbog zaposlenja. M. Friganović (14: 142) smatra da sezonska kretanja mogu biti pendularna (njihajna), ali i kružna kretanja stanovništva koje se uvijek vraća u mjesto polaska. Dnevno kružno kretanje (cirkulacija) autor naziva dnevnom migracijom koju definira kao »pendularno-turbulantno gibanje« (14: 144), a dnevne (ili tjedne) putnike dijeli na tradicionalne (starije, nekvalificirane i polukvalificirane radnike) i mobilne (mladu, kvalificiranu i obrazovanu radnu snagu): »Prvi se teže privikavaju i naginju povratku domu i posjedu na selu, a potonji se nastoje definitivno preseliti u mjesto rada. Međutim, teško je točno razmeđiti jednu od druge skupine. One se u životu prožimaju i isprepliću« (14: 146). Koristeći kriterije stručne kvalifikacije, standarda korištenih prometnih sredstava i prosječnog dohotka, Žuljić (51) dijeli »dnevnu migraciju« na dvije skupine: »migracije višeg i nižeg standarda«, zavisno od toga je li prosječni životni standard migranta viši ili niži od odgovarajućih prosjeka za stalno stanovništvo u gravitacijskom središtu. Autor smatra da je drugi tip u cijelini karakterističniji za Jugoslaviju.

Hugo (23: 60) dnevno kretanje iz mjesta stanovanja u druga mjesta u Indoneziji svrstava u »kružna kretanja ili cirkulaciju«. Za njega je »commuting« svako redovito putovanje izvan sela (uglavnom radi posla ili školovanja) koje traje između šest i četrdeset i četiri sata, dok kružnom migracijom naziva one kontinuirane, ali privremene odsutnosti koje traju više od četrdeset četiri sata.

Chapman i Prothero (2: 597—598) definiraju cirkulaciju ili kružno kretanje kao recipročne tokove koji obuhvaćaju »međusobnu izmjenu pojedinača i malih grupa između mjesta porijekla i odredišta, koja su često različitih veličina i funkcija (npr. sela, mali gradovi, regionalna središta i glavni gradovi). Takva kretanja završavaju u mjestu ili zajednici u kojoj je počelo.« Osnovni uzrok zbog kojeg se ljudi uključuju u cirkulaciju jest teritorijalna odvojenost dužnosti, aktivnosti i robe. Time cirkulacija ljudi omogućuje integraciju različitih mjesta i prilika, a posljedica je socioekonomske neravnoteže i obuhvaća razmjenu radne snage između raznih načina proizvodnje (2: 599).

Prilog definiciji i tipologiji cirkulacije stanovništva

Pojam prostorne pokretljivosti obuhvaća sve vrste teritorijalnog kretanja neke osobe u određenom vremenu i prostoru, a može biti kontinuirano, redovito i privremeno. Migracija i cirkulacija dva su glavna tipa suvremene prostorne pokretljivosti. Pod migracijom podrazumjevaju se sve promjene mjesta stalnog stanovanja — preseljenje trajnoga ili privremenog karaktera na veću ili manju udaljenost unutar ili preko administrativnih granica. Cirkulacijom smatramo svaki odlazak iz mjesta stalnog stanovanja u drugo mjesto, te njegov povratak. Odsutnost iz mjesta stalnog stanovanja može trajati od nekoliko sati i dana do nekoliko mjeseci i godina.

Tipizaciju cirkulacije stanovništva možemo izvršiti na temelju slijedećih kriterija: trajanja i učestalosti prostornog kretanja, te teritorijalnog dometa prostornog kretanja. Prema kriteriju trajanje i učestalost prostornog kretanja cirkulaciju se može dijeliti na tri glavne potkategorije: redovitu, slučajnu i sezonsku. Redovita cirkulacija podrazumijeva regularna kretanja između mjesta stalnog stanovanja i drugog mjesta (radi posla, školovanja, itd.), a učestalost vraćanja u mjesto stalnog stanovanja može biti dnevna, tjedna ili rjeđa, to jest povremena.

Druga potkategorija, slučajna cirkulacija, uključuje svaki odlazak iz mjesta stalnog stanovanja u neko drugo mjesto (npr. radi liječenja, odsluženja vojnog roka, školovanja, službe u nekom predstavništvu, rada na gradilištu u inozemstvu, itd. i povratak nakon određenog vremena. Odsutnost može biti jednokratna ili višekratna, što znači da se stanovnik može vraćati u svoje mjesto više puta u toku odsutnosti, a povratak ne mora da bude redovit.

Sezonska cirkulacija teče samo u toku određenih godišnjih doba. Povezana je s porastom potražnje za radnom snagom za obavljanje sezonskih poslova kao što su građevinski radovi, poslovi u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, te u poljoprivredi. Ova vrsta cirkulacije obuhvaća jednokratne ili višekratne (redovite ili neredovite) povratke u mjesto stalnog stanovanja, ovisno o udaljenosti područja rada, o vrsti poslova koje netko obavlja te o promjeni područja rada u toku sezone.

Prema kriteriju teritorijalnog dometa svaki od tipova cirkulacije može se dijeliti na dva podtipa: cirkulaciju kraćeg dometa, to jest cirkulaciju između susjednih administrativno-političkih jedinica (od mjesta do država) i cirkulaciju dužeg dometa, to jest između prostornih jedinica koje se ne graniče. Ovdje je važno napomenuti da je kriterij teritorijalnog dometa surogat za udaljenost između dva mjesta. Ova tipizacija suvremene cirkulacije stanovništva i intenziteta različitih tipova shematski je prikazana u tablici 1.

Ovdje posebnu pažnju posvećujemo jednom tipu cirkulacije — redovitoj cirkulaciji, i to onoj koja obuhvaća odlaženje stanovnika iz mjesta stalnog stanovanja u mjesto zaposlenja. Uostalom, taj tip redovite cirkulacije najčešće i prevladava, jer cirkulacija i jest posljedica odvojenosti funkcije rada i stanovanja.

U nastavku, redovitu ćemo cirkulaciju nazvati *komutiranje*, a sudionike u ovom procesu *komutanti*.¹ Riječ je, dakle, o dnevnom, tjednom i povreme-

¹ Pojmove komutiranja i komutant ovdje uvodimo kao »strane riječi« koje se koriste kada ne postoje potpuno odgovarajuće riječi na hrvatskome ili srpskom.

Komutiranje i komutant izvedenice su iz lat. *commutare*, što znači promijeniti, zamjeniti (Klaić, Rječnik stranih riječi, 1930: 718). Na engleskom jeziku od istog su latinskog korijena nastale riječi »to commute« i »commuter« koje se odnose na »redovito putovanje iz jednog mjesta u drugo i natrag« (Webster New Collegiate Dictionary, 1973: 226). Taj pojam dobio je ovo značenje kad su takva kretanja postala sve intenzivnija i važnija u Velikoj Britaniji i Sjevernoj Americi. Takva kretanja ne mogu se nazvati »migracijom« (dnevnom, tjednom ili povremenom) jer se ne radi o preseljenju, seljenju, to jest, definitivnoj promjeni mjesta stanovanja.

Tablica 1

Tipovi suvremene cirkulacije stanovništva u Jugoslaviji prema kriterijima trajanja i učestalost te teritorijalnom dometu kretanja

Trajanje i učestalost kretanja		K r e t a n j a							
		lokalna		među- općinska	međurepubličko- pokrajinska		međunarodna		
		D o m e t i							
		kraći	duži	kraći	duži	kraći	duži	kraći	duži
REDOVITA	Dnevna	2	2	2	2	2	1	2	1
	Tjedna	1	1	2	2	2	2	2	2
	Povremena	1	1	1	2	2	2	2	2
SLUČAJNA	Jednokratna	2	2	2	2	2	2	2	2
	Višekratna	1	1	1	1	1	1	1	1
SEZONSKA	Jednokratna	2	2	2	2	2	2	2	2
	Višekratna	1	1	1	1	1	1	1	1

1 — kretanja slabijeg intenziteta

2 — kretanja jačeg intenziteta

nom komutiranju radnika. Potonji tip uključuje rjeđe, ali redovite povratke u mjesto stalnog stanovanja (npr. dva puta na mjesec, jednom na mjesec). Po teritorijalnom dometu svaki od tipova komutiranja može biti lokalni, među-regionalni i međunarodni. U većini slučajeva ovaj se tip prostorne pokretljivosti zbiva unutar nekoga metropolitanskog područja ili između metropole ili većeg grada (mahom centra rada) i sela ili manjih urbanih naselja (mahom mjesta stanovanja).

Važniji od kriterija učestalosti vraćanja kući i teritorijalnog dometa u razlikovanju komutanata jesu kriteriji geografskog položaja njihova domaćinstva u odnosu na mjesto rada i porijekla komutanta u odnosu na mjesto stalnog stanovanja, te bavljanje ili nebavljanje dvojnog aktivnosti. Mogu se, prema tome, razlikovati *dva osnovna tipa* komutanata: *prigradski (dnevni) i izvangradski komutanti*.

Prigradski, dnevni, komutanti žive u predgrađu većega urbanog centra ili u metropolitanskoj regiji (u manje urbanim ili urbaniziranim naseljima). Njihov je život orijentiran na grad. Većinom su *alohtoni* komutanti jer su se preselili iz centralnoga u prigradsko naselje, ili su se doselili u to područje iz drugih krajeva regije, odnosno zemlje. Mahom je njihovo mjesto rada u centralnom naselju. Razlozi zbog kojih su se odlučili za dnevno komutiranje povezani su s visokim troškovima stanovanja u centralnom naselju, razvijenošću prometne mreže i mreže centralnih naselja, te s nižim cijenama zemljišta u okolici grada. Većinom je riječ o kvalificiranim radnicima, službenicima i stručnjacima.

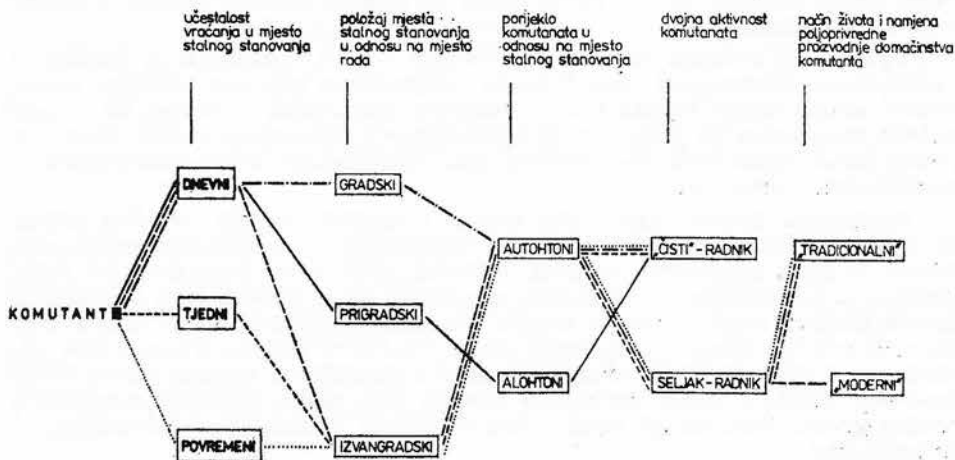
Drugom tipu pripadaju izvangradski dnevni, tjedni i povremeni komutanti, koji su međusobno slični po svome društveno-ekonomskom položaju. Njihovo je mjesto stalnog boravka izvan prigradskog područja centralnog naselja rada, a u mnogim slučajevima čak izvan regije u kojoj se nalazi mjesto rada. Tom tipu većinom pripadaju *autohtoni* komutanti, jer su u sadašnjem mjestu stalnog stanovanja (uglavnom u seoskim naseljima) živjeli prije nego što su se opredijelili za komutiranje. Izvangradsko komutiranje treba smatrati

rješenjem problema prostorne neravnoteže između distribucije radne snage i radnih mjesta. Intenzitet izvangradskog komutiranja povezan je s izraženošću odvojenosti funkcije rada i stanovanja, što je odraz prostorne koncentracije radnih mjesta i geografske disperzije mjesta stanovanja. Ti komutanti većinom su nekvalificirani ili polukvalificirani, a njihovi su osobni dohoci niži, pa je to jedan od glavnih razloga što se ne preseljavaju u mjesto rada jer čak i mali poljoprivredni posjed osigurava dodatni izvor prihoda domaćinstvu, što je značajno u opskrbi domaćinstva prehrambenim proizvodima. Drugi razlozi njihova zadržavanja na posjedu jesu i visoki troškovi stanovanja u većim gradovima, a također i privrženost zemlji. Možemo ih nazvati »tradicionalnim« seljacima-radnicima komutantima. Nasuprot tome postoje i »moderni« seljaci-radnici, najčešće izvangradski dnevni komutanti s malim poljoprivrednim posjedom, specijaliziranim za intenzivnu proizvodnju (uglavnom monokulturu) za bliže urbano tržište. Većina ovih seljaka-radnika mlađa je i ima bolju kvalifikacijsku strukturu od tradicionalnih seljaka-radnika.

Izvangradski autohtoni komutanti mogu također biti »čisti« radnici, a to znači da njihovo domaćinstvo nema dodatnog prihoda od poljoprivrede. Većinom se radi o komutantima koji su stalno nastanjeni u manje razvijenim područjima gdje postoji višak poljoprivrednog stanovništva koje nema zemlje zbog usitnjavanja zemljoposjeda i gdje nema mogućnosti za zapošljavanje, osobito za nekvalificiranu radnu snagu sa sela. Takva je radna snaga potrebna u većim gradovima gdje se autohtono stanovništvo ne želi baviti najnižim nekvalificiranim poslovima.

Slika 1.

Glavni tipovi i podtipovi komutanata u Jugoslaviji

Ovim osnovnim tipovima komutanata može se dodati i sve češći sekundarni tip: *autohtoni gradski dnevni komutant*. Radi se o komutantu koji stalno stanuje u centralnom naselju metropolitanskog područja i dnevno putuje na posao u prigradsko ili izvangradsko područje. Ovdje se radi, prvo, o premještanju mjesta rada: dislociranjem industrijskih pogona iz centralnog naselja i zadržavanju mjesta stalnog stanovanja u gradu. Drugo, radi se o neravnoteži

između ponude stručnjaka s visokim obrazovanjem i radnih mjesta u samom gradu, te, dakle, o dnevnom komutiranju k mjestu rada izvan gradskog područja. To je osobito slučaj s prosvjetnim, zdravstvenim i pravosudnim radnicima. Shemu glavnih tipova i podtipova komutanata u Jugoslaviji zasnovanu na navedenim kriterijima i teorijskim i empirijskim spoznajama prikazuje slika 1.

Glavne crte komutiranja radne snage u Jugoslaviji i svijetu

Sudeći prema literaturi o komutiranju radne snage u Jugoslaviji i svijetu jasno je da je gotovo nemoguće doći do nekih općih crta o komutiranju i komutantima.² Ovdje ćemo pokušati odrediti glavne crte ovog procesa i njegovih sudionika koje se mogu smatrati specifičnim za neke regije, zemlje ili dijelove svijeta.

Jedna od rijetkih općih, svagdje prisutnih karakteristika komutiranja jest da muškarci znatno prevladavaju, osobito u tjednom i povremenom komutiranju. Udio žena u dnevnom komutiranju nešto je veći, ali se ne može usporediti s ulogom žena u većini tipova definitivne migracije u kojima su brojnije (11; 45; 15; 1; 4; 35).

Komutiranje je u svojim različitim oblicima prisutno u svim krajevima svijeta, u razvijenim i u zemljama u razvoju, a najrasprostraniji njegov oblik jest *prigradsko dnevno komutiranje* koje postoji u svim metropolama svijeta. U njemu sudjeluju radnici različitih biosocijalnih i ekonomskih profila. Je li prigradski dnevni komutant s nižim ili višim primanjima, nekvalificiran, kvalificiran ili stručnjak s visokim obrazovanjem, ovisi najviše o vrijednosti, cijeni i planiranosti korištenja zemljišta za stambenu izgradnju u prigradskom pojasu, o distribuciji privrednih, društvenih i kulturnih djelatnosti unutar metropola, kao i o distribuciji i stupnju razvijenosti komunalija, uključujući prometni i prijevozni sistem. U slučaju jugoslavenskih metropola ili većih glavnih gradova dnevni su komutanti danas većinom kvalificirani radnici ili stručnjaci koji stanuju u nekom naselju-spavaonici (proizvodu usmjerene društvene stambene izgradnje) ili u privatnim kućama (47; 43; 35; 46; 34; 6; 28; 48).

Pretjerano širenje zone dnevnoga prigradskog komutiranja javlja se kao jedna od negativnih posljedica jačanja intenziteta te pojave. Uz to se stvaraju naselja-spavaonice (u kojima žive uglavnom bivši stanovnici središnjih dijelova grada) bez popratnih društvenih, uslužnih i kulturnih djelatnosti i/ili divlja naselja na rubovima metropolitanskih područja, a u njima žive uglavnom došljaci iz drugih krajeva zemlje. Druga posljedica s time povezana jest i opterećenost javnog prijevoza (14; 12; 15; 1).

Komutiranje se odvija na kraće i duže udaljenosti. Putovanje između mjesta rada i mjesta stalnog stanovanja može trajati između pol sata do više sati. Dužina putovanja kao i udaljenosti kako u prigradskom tako i u izvagradskom komutiranju ovisi o stupnju razvijenosti prometne mreže, prijevoznog sistema i mreže naselja, a sve je to povezano s općim društveno-ekonomskim razvojem. O tome također ovisi hoće li u nekom području prevladavati dnevno, tjedno ili povremeno komutiranje. U razvijenima, gusto naseljenim krajevima svijeta prevladava dnevno komutiranje. U manje razvijenim rjeđe naseljenim

² Detaljniji pregled literature o rasprostranjenosti, obujmu, razvoju, uzrocima, razlozima te posljedicama i učincima komutiranja radne snage kao i o biosocijalnim i ekonomskim obilježjima komutanata i posebno o perspektivama razvoja komutiranja u okviru prostornog i šireg društveno-ekonomskog planiranja vidi: M. Oliveira-Roca (36).

regijama prevladava ili je značajno tjedno i povremeno komutiranje (12; 15; 24; 20; 33; 29).

Izvangradsko komutiranje karakteristično je za Evropu i neke krajeve Afrike i Azije. U njoj sudjeluju uglavnom *autohtoni komutanti*, *seljaci-radnici* koji se bave poljoprivredom samo za vlastite potrebe domaćinstva (»tradicionalni« seljak-radnik) ili za bliže urbano tržište (»moderni« seljak-radnik). Glavni razlog nastanka i postojanja te vrste komutanata jest privrženost zemlji i osjećaj sigurnosti zbog dodatnih prihoda domaćinstava, jer su zarade izvan poljoprivrede niske (osobito u istočnoj Evropi i Jugoslaviji) i/ili nesigurne (u zemljama u razvoju), (26; 28; 5; 47).

U manje razvijenim krajevima prevladava *tjedno ili povremeno izvangradsko komutiranje* koje je osobito važno u zemljama južne Azije, Afrike južno od Sahare, te u evropskim i izvanevropskim mediteranskim zemljama. U izvangradskom komutiranju u ovim regijama uglavnom sudjeluju mladi nekvalificirani ili polukvalificirani radnici, ali se kvalifikacijska struktura poboljšava, osobito u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji. U Zapadnoj Evropi izvangradske dnevne komutante čine *alohtoni komutanti* s nižim ili višim primanjima, ovisno o tome jesu li se odlučili za komutiranje zbog odgovarajućeg im života u manjoj sredini uz bavljenje poljoprivredom u slobodno vrijeme, ili ipak zbog jeftinog stanovanja i koncentracije radnih mjesta s većim gradovima sa sve razvijenijom prometnom i prijevoznom (regionalnom, a u nekim naseljima nacionalnom) mrežom. U manje razvijenim krajevima, kao negativne posljedice izvangradskog komutiranja za područja stalnog stanovanja, ističu se: stvaranje ugara uz napuštanje isključivog bavljenja poljoprivredom, a time i smanjenje poljoprivredne proizvodnje, te feminizacija i starenje stanovništva koje se isključivo bavi poljoprivredom, te povećanje nejednakosti u raspodjeli dohotka unutar područja stalnog stanovanja komutanata i između područja rada i stanovanja (30; 40; 31; 24; 38; 7; 5).

Među pozitivnim učincima komutiranja za područja stanovanja mogu se ubrojiti: urbanizacija sela, širenje inovacija (osobito tehnoloških u poljoprivredi) i preobražaj poljoprivredne proizvodnje iz autarhične u onu za tržište uz povećanje produktivnosti i mehanizacije (19; 13; 25). Za područja rada pozitivni učinci i posljedice brojniji su od negativnih. Komutiranjem se potiče: ograničenje rasta gradova, osobito metropola, ušteda u komunalnoj i socijalnoj infrastrukturi, stalna ponuda radne snage osobito za manje privlačne poslove urbanom stanovništvu uz zadržavanje niskih nadnica, osobito u kapitalističkim i zemljama u razvoju (39; 4). Većina tih pozitivnih i negativnih posljedica osjeća se i u jugoslavenskim prostorima (44; 28).

Općenito se može reći da je u mnogim zemljama razvijenoga svijeta u razvoju (uključujući i Jugoslaviju) izvanredno komutiranje, osobito dnevno, postalo način života za mnoge stanovnike zbog već navedenih razloga i uzroka, a u nekima od njih funkcionira kao direktna ili indirektna mjera politike prostornog planiranja u okviru strategija društveno-ekonomskog razvoja kao zamjena i/ili dopuna za definitivnu migraciju. Jedino se razni oblici komutiranja međusobno zamjenjuju u vremenu i prostoru (10; 47; 41; 22; 24; 39; 45; 50; 42; 18; 5; 48).

Umjesto zaključka

Na temelju teorijskih razmatranja i empirijskih činjenica navedenih u ovom radu proizlazi da je komutiranje česta, složena i raznovrsna pojava. U vezi s time gotovo je nemoguće predložiti univerzalnu klasifikaciju koja bi

odgovarala svim prostorima i vremenskim razdobljima različitih društveno-ekonomskih zajednica svijeta. Lattes (30: 80) primjerice, naglašava, kako »ima već nekoliko godina da su mnogi znanstvenici koji se bave migracijom uvjerali da je nemoguće postići dosljednu usporedbu rezultata različitih istraživačkih napora... S druge strane, velika različitost i složenost oblika prostorne pokretljivosti koji se susreću u analizama zahtijevaju da se otpočne s izradom širih tipizacija, ali primijenjenih specifičnim kontekstima.«

U Jugoslaviji, popisi stanovništva, osobito posljednji, pružaju dosta kvantitativnih podataka o komutiranju, ali nedostaju podaci kvalitativne prirode. Provođenje *case studies* može pridonijeti izgrađivanju teorije prostorne pokretljivosti primjerene specifičnostima našeg društveno-ekonomskog sistema i razvoja. One bi pomogle da se dublje istraži fenomen prostorne pokretljivosti, pa tako i komutiranja radnika. Uspoređivanje *case studies* različitih naselja umnogome bi koristilo u proučavanju komutiranja, jer skupljanje informacija za pojedina naselja pruža bolju spoznaju o tome kako se komutiranje razlikuje u naseljima različitih veličina, funkcija i tipova.³ Vrlo je bitno kad se takva informacija koristi kao osnova za određivanje i ocjenjivanje politike prostornog planiranja (17; 30).

LITERATURA

1. Böhm, A. »Changes in the Situation of Commuters«, u: *Stratification and Inequality*, Andorka, R., Kolosi, T. (ured.) Hungarian Sociological Studies 1, 1984, str. 287—298.
2. Champan, M. Prothero, R. M. — »Themes in Circulation in the Third World«, *International Migration Review*, vol. XVII, 1983, br. 4, str. 597—63.
3. Connel, J. »Remittances and Rural Development: Migration Dependency on Urbanization in the South Pacific«, *Development Studies Centre Conference on Population Mobility and Development; Camberra*, Australian National University, 1980.
4. Connel, J. et al. *Migration from Rural Areas — The Evidence from Village Studies*, Delhi, 1976, 228 str.
5. Cvjetičanin, V. et al. »Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji«, *Biblioteka sociologija sela*, Zagreb, 1980, br. 6, 216 str.
6. Črnivec, Ž. »Aktuelna pitanja unutrašnjih migracija — imigraciona iskustva Ljubljana«, *Socijalna politika*, Beograd, 1980, br. 3, str. 15—22.
7. Derado, Klement. »Trogirska zagora — suvremeni tokovi razvojnog procesa geografske sredine«, *Geografski glasnik*, Zagreb, 1976, br. 38, str. 65—74.
10. Dickinson, P. E. »The Geography of Commuting: The Netherlands and Belgium«, *Geographical Review*, vol. 47, 1957, str. 521—538. »The Geography of Commuting: in West Germany«, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 49, 1959, str. 443—456.
11. Dickinson, P. E. »The Geography of Commuting: in West Germany«. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 49, 1959, str. 443—456.
12. Dickinson, P. E. »The Journey to Work«, u: *Metropolis on the Move: Geographers Look at Urban Sprawl*, Gottmann, J.; Harper, R. A. (ured.), London, John Wiles and Sons, 1967, str. 69—83.
13. Đurić, V. »Urbanizacija kao proces širenja gradskog načina života na naše selo«, *Sociologija sela*, Zagreb, 1970, br. 29—30, str. 130—140.

³ Prilog teoriji i tipologiji komutiranja na primjeru Zagreba, vidi u: M. Oliveira-Roca (37), Tipizaciju radnika iz drugih republika i pokrajina na radu u Sloveniji, vidi u: Mežnarić (32)

14. Friganović, M. *Demografija — stanovništvo svijeta*, Zagreb, Školska knjiga, 1978, 262 str.
15. Fuchs, R. J.; Demko, G. J. »The Postwar Mobility Transition in Eastern Europe«, *The Geographical Review*, vol. 68, 1978, str. 171—182.
16. George, P. »Questions de Géographie de la Population«, *Travaux et Documents*, cahier no. 34, 229 str. (Quatrième partie: Les Déplacements Géographiques: str. 196—223). Institut National d'études démographiques, 1959.
17. Goldstein, S. »Research Priorities and Data Needs for Establishing and Evaluating Population Redistribution Policies«, *UN/UNFPA Workshop on Population Distribution Policies in Development Planning*, Bangkok, 1979, 61 str. (šapirografirano).
18. Goldstein, S. Some Comments on Migration and Development in *Why People Move*, Balán, J. (ured.), Paris: The UNESCO press, 1981, str. 337—340.
19. Golob, M. »Inovacije i fragmenti tradicije u slovenskim selima«, *Sociologija sela*, Zagreb, 1976, br. 3—4, str. 37—49.
20. Hackenberg, R. A. »Patterns of Urbanization in Southeast Asia: An Assessment«, *Population and Development Review*, vol. 6, 1980, no. 3, str. 391—419.
21. Holmes, J. H. »External Commuting as a Prelude to Suburbanization«, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 61, 1971, no. 4, str. 774—790.
22. Holzer, J. Z. Wasilowska-Trenkner, H. — »Rural-Urban Migration in Centrally Planned Economy: Poland 1946—1977«, u: *Why People Move*, Belan, J. (ured.), Paris, UNESCO Press, 1981, str. 172—186.
23. Hugo, G. J. *Population Mobility in West Java, Yogyakarta*, Gadjah: Madra University Press, 1978.
24. Hugo, G. J. »Circular Migration in Indonesia«, *Population and Development Review*, vol. 8, 1982, no. 1, str. 59—83.
25. Ilić, J. »Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju«, *Stanovništvo*, god. 8, 1970, br. 3—4, str. 167—187.
26. Kadlec, M. »Transformation Process of the Bratislava Metropolitan Area — After the Example of Podunajske Biskupice«, (Problems of Development of Rural Space Economy), *Acta Geographica Universitat Comenianac, Economica-Geographica*, Bratislava, 1970, no. 10, str. 113—136.
27. Kant, E. »Classification and Problems of Migration«, u: *Readings in Cultural Geography*, Wagner, P. L.; Mikesel, M. W. (ured.), Chicago: The University of Chicago Press, 1962, str. 342—354.
28. Klemenčič, V. »The Problem of the Semi-agrarian Structure in the Semi-urban Zones in Slovenia«, *Geographica Slovenica*, Ljubljana, 1980, št. 11, str. 9—16 (2. poljsko-jugoslavenski seminar, Varšava, 1978).
29. Kunšten, V. »Žitnjak — industrijska zona Zagreba«, *Geografski glasnik*, 1977, br. 39, str. 121—141.
30. Lattes, A. »Territorial Mobility and Redistribution of the Population: Recent Developments«, u: *Population Distribution, Migration and Development — International Conference on Population, 1984, Proceedings of the Expert Group on Population Distribution, Migration and Development*, Hammamet, Tunisia, 21—25 March 1983, OUN, New York, str. 74—106 (505 str.).
31. Lipton, M. »Migration from Rural Areas of Poor Countries: The Impact on Rural Productivity and Income Distribution«, *World Development*, 1980, no. 1, str. 1—24.
32. Mežnarić, S. *Bosanci — kuda idu Slovenci nedeljom*, Beograd: Filip Višnjić, 1986.
33. Mišeljčić, V. »Gravitaciono područje Trebinja«, *Geografski pregled*, Sarajevo, 1978, sv. 22, str. 91—115.
34. Natek, M. »Delovna sila iz drugih republik Jugoslavije v Sloveniji in posebej v Ljubljani«, *Geografski zbornik / Acta geographica*, SAZU, Ljubljana, 1969, št. 11, str. 405—503.

35. Oliveira-Roca, M. »Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji«, *Sociologija sela*, Zagreb, 1984, br. 83/86, str. 3—16.
36. Oliveira-Roca, M. »Cirkulacija radne snage — prilog općoj tipologiji prostorne pokretljivosti na primjeru Zagreba«, *Studije i izvještaji*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1986, 376 str. + prilozi I—IV.
37. Oliveira-Roca, M. »Cirkulacija radnika u Zagreb — prilog tipologiji prostorne pokretljivosti«, *Sociologija sela*, Zagreb, 1986, br. 91/94.
38. Pepeonik, P. »Stanovništvo Daruvarsko-pakračkoga kraja — populacijski-geografski aspekti regionalne problematike«, *Radovi Geografskog instituta u Zagrebu*, 1968, sv. 7, 51—92.
39. Pivovarov, Y. L. »Commuting as an aspect of Population Geography in the Socialist Countries«, u: *Recent Population Movements in the East European Countries*, Sarfalvi, B. (ured.), Budapest: Akademia Kiada, 1970, str. 73—75 (92 str.).
40. Rempel, H. »The Impact of Migration on Rural Areas«, *Rural-Urban Migration Seminar*, Institute of Development Studies, University of Sussex, 4 str. (šapirografirano).
41. Repassy, H. »Rural-Urban Interchange in Hungary«, Seminar: *New Options for Rural Communities — Continuity and Change*, Balatonföldvar, 14—19 sept., 28 str. (šapirografirano).
42. Simmons, A. B. »A Review and Evaluation of Attempts to Constrain Migration to Selected Urban Centres and Regions«, *UN/UNFPA Workshop on Population Distribution Policies in Development Planning*, Bangkok, 1979, 46 str. (šapirografirano).
43. Stretton, A. W. »The Building Industry and Urbanization in Third World Countries: A Philippine Case Study«, *Economic Development and Cultural Change*, 1981, vol. 29, str. 325—339.
44. Šuklev, B. »Dnevne migracije stanovništva i radna snaga u SR Makedoniji«, *Ekonomski pregled*, Zagreb, god. 33, 1982, br. 10—11, str. 501—514.
45. Termote, M. »Migration and Commuting: »A Theoretical Framework«, *Working paper* no. 80—69, IIASS, 1986, 40 str.
46. Vajzović, D. »Dnevne migracije u Mostar«, *Geografski pregled*, Sarajevo, god. 1973, sv. 14—15 (170—71), str. 57—78.
47. Vienna Centre, »New Options for Rural Communities — Continuity and Change, International Training Seminar«, Balatonföldvar (bilješke — rukopis), 1985.
48. Vresk, M. »Dnevni urbani sistem Zagreba«, *Geografski glasnik*, 1984, br. 46, str. 109—118.
49. Wertheimer-Baletić, A. *Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb: Informator, 1982, 462 str.
50. Yapa, L. Pelese, M. Wolpekt, J. »Interdependences of Commuting, Migration and Job Site Relocation«, *Economic Geography*, vol. 47, 1971, no. 1, str. 59—72.
51. Žuljić, S. »Društveni aspekti razvoja stanovništva Jugoslavije«, *Geografski glasnik*, 1976, br. 38, str. 347—363.

TYPES OF LABOUR CIRCULATION — THEORY AND FACTS

SUMMARY

The objective of this article is to propose a definition and typology of population circulation that can be applied to the Yugoslav socio-economic system. Circulation includes all regular, occasional and seasonal population movements. Regular circulation is also called commuting. The most important criteria for differentiating

daily, weekly and longer-interval commuting are the following: 1. Geographical location of the commuter's household regarding the place of work (urban, suburban and external commuters); 2. origin of the commuter with respect to his/her place of current permanent residence (autochthonous and allochthonous commuters) and 3. (non)engagement in part-time farming (peasantworker and »pure« worker commuters).

It is virtually impossible to classify common and overall findings from world literature reviews on commuting. This particular type of spatial mobility is an ever more frequent, complex and heterogeneous phenomenon. In many developed and developing countries all over the world, including Yugoslavia, commuting has become a substitute for and/or a complement to permanent migration.